№ 9 ДӘРІС

Түркітанудағы салыстырмалы-тарихи әдіс

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Дәрістің мақсаты

Түркі тілдерінің тарихи-генетикалық дамуын заңды дыбыстық сәйкестіктер мен салыстырмалы реконструкция арқылы түсіндіріп, фонетикалық және лексика-грамматикалық өзгерістерді талдауға үйрету.

Сәйкестік

Туыс тілдердегі дыбыстық заңдылықтарды тану

Реконструкция

Бастапқы тілдік тұлғаны ғылыми қалпына келтіру

Тарихилық

Архаикалық және кейінгі өзгерістерді ажырату

Дәріс соңында білім алушылар...

01	Анықтайды	Салыстырмалы-тарихи әдістің мәні мен міндетін
02	Таниды	d ~ z ~ y, r ~ z, l ~ ş және t/d, k/g сәйкестіктерін
03	Түсіндіреді	Архетип пен реконструкцияның ғылыми логикасын
04	Салыстырады	Ішкі және сыртқы реконструкция тәсілдерін

Ұқсас сөздерден баба тұлғаға қалай өтеміз?

Салыстырмалы-тарихи әдіс кездейсоқ ұқсастықты емес, туыс тілдерде жүйелі қайталанатын дыбыстық заңдылықтарды іздейді.

Дерек жинау

Әртүрлі тілдердегі сәйкес сөздер мен формалар

Салыстыру

Тұрақты дыбыстық және грамматикалық өзгерістер

Қалпына келтіру

Жазбаға түспеген ықтимал бастапқы тұлға

Мақсат — тарихи өзгерістің бағытын тілдік дерек арқылы негіздеу.

Заңды дыбыстық сәйкестік деген не?

Туыстас тілдерде бір дыбыс орнына екінші дыбыстың белгілі жағдайда тұрақты келуі — тарихи фонетиканың негізгі дәлелі.

Кездейсоқ ұқсастық

Бір-екі сөздің сыртқы ұқсастығы өздігінен тарихи туыстықты түсіндірмейді.

Жүйелі сәйкестік

Бірнеше сөзде қайталанатын дыбыстық қатынас қайта құруға негіз бола алады.

Дәріс материалы мысал ретінде d ~ z ~ y, r ~ z, l ~ ş және t/d, k/g қатарларын береді.

d ~ z ~ y: тарихи дыбыс алмасуы

Дәрістегі мысал: пратүркілік *adaq «аяқ» сөзі тіл топтарында әртүрлі дыбыстық тұлғалармен көрсетіледі.

*adaq	adaq / azaq	ayaq / ayak
Реконструкцияланған бастапқы тұлға	Хакас / тофа қатарлары	Қыпшақ, оғыз, қарлұқ қатарлары

Жұлдызша (*) бастапқы форма жазбадан тікелей алынбай, ғылыми жолмен қалпына келтірілгенін көрсетеді.

Ротацизм және ламбдаизм

Дәрісте чуваш (бұлғар) тіліндегі r/l дыбыстарының жалпы түркілік z/ş дыбыстарымен сәйкестігі көрсетілген.

РОТАЦИЗМ

r ~ z

Чуваш: kĕr · түркі: güz / küz

ЛАМБДАИЗМ

l ~ ş

Чуваш: tul · түркі: taş

Мысалдар №9 дәрістің бастапқы мәтіні бойынша берілді.

Қатаң және ұяң дыбыстардың алмасуы

Оғыз тілдерінде сөз басының ұяңдану үрдісі; өзге түркі топтарында қатаңдау формалардың сақталуы салыстырылады.

Т / D ҚАТАРЫ

dağ / tağ / тау

Ұяңдану мен тарихи дауыссыз нұсқалар

К / G ҚАТАРЫ

göz / көз

Сөз басындағы дыбыс сәйкестіктері

Бұл қатарлар дыбыстық өзгеріс бағыттарын түсіндіруге арналған дәріс мысалдары.

Архетип: жазбада сақталмаған бастапқы тұлға

Архетип (праформа) — қазіргі туыс тілдердің жүйелі сәйкестіктері негізінде ғылыми жолмен реконструкцияланған көне тілдік форма.

***tāş** ***köl** ***biĺ-** ***kün**

* **Астериск белгісі — теориялық түрде қалпына келтірілген тұлға**

Мысалдар дәрістегі пратүркілік формалардың жазылу үлгісін сақтайды.

Бастапқы тұлғаны қалпына келтірудің екі жолы

ІШКІ РЕКОНСТРУКЦИЯ

Бір тілдің ішіндегі өзгерістер

Диалект, морфемалық жіктер, дыбыс өзгерісі және түбір нұсқалары салыстырылады.

СЫРТҚЫ РЕКОНСТРУКЦИЯ

Бірнеше туыс тілді салыстыру

Түркі тілдерінің топтары мен көне жазба ескерткіштердің параллельдері жинақталады.

Екі тәсіл де көне форманы тікелей емес, деректер арасындағы байланыс арқылы түсіндіреді.

Бір тілдің ішкі дерегін қалай талдаймыз?

01	**Диалект**	Бір тіл ішіндегі айтылым және тұлға нұсқаларын қарастыру
02	**Морфема**	Түбір мен қосымшаның көне жігін анықтау
03	**Редукция**	Ықшамдалған, түсіп қалған дыбысты іздеу
04	**Тарихи түсіндіру**	Ішкі өзгерістің ықтимал бұрынғы үлгісін ұсыну

Дәрісте қазақ тілі ішкі реконструкцияның мысал нысаны ретінде берілген.

Түркі тілдерінің кең ауқымды салыстырылуы

Тілдік материалды әртүрлі топтардан және көне жазбалардан жинақтау тарихи сәйкестіктерді тексеруге мүмкіндік береді.

Бұлғар | **Қыпшақ** | **Оғыз** | **Қарлұқ** | **Сібір**

Көне жазба деректер: Орхон–Енисей жазулары және «Диуани лұғат ат-түрк»

Әртүрлі кезең мен аймақ деректерінің өзара сәйкестігі реконструкцияның негізін кеңейтеді.

Салыстырмалы реконструкцияның логикасы

01	**Материалды іріктеу**	Туыс тілдерден параллель формаларды жинақтау
02	**Сәйкестікті анықтау**	Қайталанатын дыбыстық өзгерістерді табу
03	**Бастапқы нұсқаны ұсыну**	Архетипке қатысты негізделген жорамал құру
04	**Тарихилықты тексеру**	Архаизм мен кейінгі инновацияны ажырату
05	**Нәтижені бағалау**	Грамматика, жазба дерек және басқа сәйкестіктермен салыстыру

Архаикалық форма мен кейінгі өзгерісті ажырату

Хронологиялық талдау дыбыстың бастапқы сипатын және өзгерістің қай кезеңде қалыптасқанын анықтауға бағытталады.

Архаизм

Ежелгі жүйеден сақталған белгі

Ішкі инновация

Тілдің өз дамуынан туған жаңа тұлға

Сыртқы ықпал

Иран, араб, моңғол тілдерімен байланыс әсері

Дәрістегі негізгі талап — мұраланған белгіні кірме қабатпен шатастырмау.

Ежелгі дауысты дыбыстардың созылыңқылығы

Пратүркілік деңгейде қысқа және созылыңқы дауыстылардың айырмашылығы болғаны салыстырмалы дерек арқылы реконструкцияланады.

СОЗЫЛЫҢҚЫ ДАУЫСТЫ

*āţ

ҚЫСҚА ДАУЫСТЫ

*at

Дәрісте якут, түрікмен және хакас тілдерінің деректері созылыңқылықты салыстыру мысалы ретінде аталады.

Сингармонизмді тарихи қалпына келтіру

Салыстырмалы зерттеу пратүркілік дәуірдегі дауыстылар үндестігінің жүйесін түсіндіруге көмектеседі.

ЖУАН–ЖІҢІШКЕ ҮНДЕСТІК

Дауыстылардың тіл қалпына байланысты үйлесуі

ЕРІНДІК ҮНДЕСТІК

Дауыстылардың ерін қатысына қарай үйлесуі

Бұл жүйе қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі сақталған және өзгерген белгілерді салыстыру арқылы зерттеледі.

Ежелгі түбірлердің ықтимал құрылымы

Дәріс материалы бастапқы түбірдің негізінен бір буынды болғанын және жалғамалы қосымшалардың қосылу ретін көрсетеді.

CVC

дауыссыз – дауысты – дауыссыз

VC

дауысты – дауыссыз

CV

дауыссыз – дауысты

C — дауыссыз дыбыс (consonant); V — дауысты дыбыс (vowel).

Негізгі түйін: жүйелі сәйкестіктен тарихи түсіндіруге

Дыбыс заңдылығы	d ~ z ~ y, r ~ z, l ~ ş және басқа қатарлар тарихи өзгерісті сипаттайды.
Праформа	Архетип қазіргі және көне деректер негізінде болжам түрінде қалпына келтіріледі.
Кешенді талдау	Ішкі-сыртқы реконструкция, хронология және грамматикалық дерек бірлікте бағаланады.

Салыстырмалы-тарихи әдіс — түркі тілдерінің ортақ белгілері мен тарихи дамуын танудың жүйелі құралы.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Салыстырмалы-тарихи әдіс кездейсоқ ұқсастықтан қалай ажыратылады?

02 d ~ z ~ y сәйкестігін *adaq мысалы арқылы түсіндіріңіз.

03 Ротацизм және ламбдаизм ұғымдары нені білдіреді?

04 Архетиптің алдына не үшін астериск (*) белгісі қойылады?

05 Ішкі және сыртқы реконструкцияның айырмашылығы қандай?

06 Пратүркілік дауысты ұзақтығы, үндестік және түбір құрылымы қалай зерттеледі?

Пайдаланылған дереккөздер

№9 дәріс. «Түркітанудағы салыстырмалы-тарихи әдіс».

1. **Богородицкий В.А.** Введение в татаро-башкирское языкознание (в связи с другими тюркскими языками). – Казань, 1934.
2. **Баскаков Н.А.** Тюркские языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 246 с.
3. **Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 203 с.
4. **Сэртұғанов С.** Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 180 б.
5. **Сағындықұлы Б.** Түркі тілдері тарихының салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 210 б.
6. **Менгес К.Х.** Введение в сравнительную грамматику тюркских языков. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 200 с.
7. **Аманжолов А.С.** Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
8. **Қайдар Ә., Оразов М.** Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
9. **Кононов А.Н.** История изучения тюркских языков в СССР. Дооктябрьский и советский периоды. – Москва: Наука, 1972. – 271 с.
10. **Денизли М.** Түркі тілдеріндегі салыстырмалы-тарихи әдістеме және оның эволюциясы. – Анкара, 2005.
11. **Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.).** *The Turkic Languages*. – London & New York: Routledge, 1998 (2nd ed. 2021). – 518 p.
12. **Clauson, G.** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford:
13. Clarendon Press, 1972. – 948 p.